

Arkadiusz Koperkiewicz

CIVITAS YLIENBURG

GŁOS WOŁAJĄCEGO NA PUSZCZY (GALINDZKIEJ) O RATUNEK DLA PIERWSZYCH LOKACJI MIEJSKICH WARMII I MAZUR

W tomie 11/2019 „Warmińsko-Mazurskiego Biuletynu Konserwatorskiego" poruszono problematykę identyfikacji pierwszej lokacji miejskiej Barczewa na terenie wzniesienia „Stare Miasto" w obecnej wsi Barczewko (niem. Alt Wartenburg)[1]. Tu zajmiemy się obiektem niemal bliźniaczym także w kontekście jego całkowitej nieznajomości, niedocenienia rangi znaczenia dla historii regionu oraz potencjalności częściowej utraty. Chodzi o kompleks archeologiczny „Zamkowa Góra", we wsi Stare Miasto przy Dąbrównie. Dziś już z bardzo dużym prawdopodobieństwem możemy mówić, że tak jak w Barczewku jest to miejsce pierwszej lokacja miasta Dąbrówna.

Na Warmii i Mazurach adaptacja cywilizacyjnego wynalazku „miasta" dokonała się w średniowieczu, epoce pogardliwie zwanej wiekami ciemnymi. Stało się to za przyczyną ekspansji Zakonu Krzyżackiego w Prusach i postępującej urbanizacji. Proces ten zawdzięczamy rozpowszechnieniu się w Europie Środkowej i Wschodniej w XIII i XIV wieku osadnictwa na prawie niemieckim regulowanego systemem norm wzorowanych od końca XII wieku na prawodawstwie Magdeburga. Podoba nam się czy nie, miało to fundamentalne znaczenie dla rzeczywistości, w której dziś funkcjonujemy. Nie zrezygnowaliśmy z germanizmów takich jak na przykład *„dach"*, a jeszcze do niedawna szanujący się budowlany *„majster"* używał *„waserwagi"* w swojej pracy. Nie zrezygnowaliśmy z *„sołtysów"* i *„burmistrzów"*, ci zaś nie zrezygnowali z piastowania swych godności i obchodzenia kolejnych okrągłych rocznic powstania miejsc, którymi zarządzają. W konsekwencji mamy obowiązek rozumienia fenomenu kształtowania się naszej tożsamości kulturowej i zachowania tego dziedzictwa dla potomnych.

Ochrona prawna wspomnianych miejsc opiera się głównie na opracowaniach Jerzego Antoniewicza, który tuż po II wojnie wykonał tytaniczną pracę ewidencji najważniejszych obiektów

1 A. Koperkiewicz, *Civitas Wartberg. Warmińska kapsuła czasu*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski, 2019, nr 11, s. 57–74.

archeologicznych. Była to działalność pionierska, ale przy współczesnej wiedzy i możliwościach precyzyjnej geolokalizacji stanowisk wymaga gruntownej weryfikacji. Przykład Barczewka i Starego Miasta pokazuje, że ochrona dotyczy tylko większych lub mniejszych fragmentów archeologicznych kompleksów. W obu przypadkach całkowicie zaniechano wytyczenia stref ochronnych wokół oraz objęcia protekcją także krajobrazu. Paradoksalnie w czasach PRL-u brak ten nie miał aż tak negatywnych konsekwencji jak dziś. Archeologia była dziedziną powszechnie szanowaną, a konserwator zabytków miał solidne umocowanie i decyzyjność. Po zniszczeniach wojennych powstało wiele monumentalnych dzieł odbudowy, choć dotyczyło to głównie zabytków architektury. W dziedzinie archeologii i historii takim dziełem był projekt grunwaldzki.

Brak stref zabezpieczających stanowiska rejestrowe i szybkie zmiany wynikające z przekształceń własnościowych są obecnie nieodwracalne. Trudno pojąć, dlaczego na etapie sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego jest to zaniedbywane. Gdzie tkwi błąd systemowy? Negatywne skutki ponoszą, albo będą ponosić wszyscy bo: samorządy bądź agendy rządowe, świadomie bądź nieświadomie, wyzbywają się terenów przyrodniczo bezcennych i podstawowych dla zachowania tożsamości i dziedzictwa kulturowego; lokalne społeczności pozbawia się ostatnich skrawków „natury" i „kultury" w formie pierwotnej, zaś nieświadomych tych zasobów właścicieli/inwestorów wpuszcza się na „miny archeologiczne". Nierzadko też nowi właściciele, kierując się źle rozumianym pojęciem „prawa własności", nie chcą przyjąć do wiadomości obowiązku opieki nad przejmowanymi dobrami kultury i wynikającym z tego ograniczeniom w tym przypadku swoich praw. Finalnie całość kumuluje się na organie konserwatorskim, instytucji przez lata niedofinansowanej i zaniedbanej, uginającej się pod ciężarem ciągle zmienianych regulacji prawnych wymuszanych przez rozmaite grupy lobbystyczne. Archeologia, z niegdyś elitarnej nauki, została sprowadzona do rangi zła koniecznego i piątego koła. Na etapie postępowań przygotowawczych analizy archeologiczne są albo pomijane, albo ignorowane. Skutecznie wylansowano mit drogocenności usług archeologicznych blokujących inwestycje. Powszechnie przyjętą metodą w sytuacjach krytycznych jest kwalifikowanie nieplanowanych prac ratunkowych do kategorii tzw. nadzorów archeologicznych. Dzieje się to już pod presją czasu, terminów i przy braku odpowiednio wcześniej zabezpieczonych środków finansowych. W rezultacie dla podatnika i Skarbu Państwa jest to proces bardziej kosztowny. Z perspektywy ochrony zasobów kulturowych tegoż państwa jest to działanie destrukcyjne dla obiektów zabytkowych. Listę konsekwencji można prezentować długo.

Specyfika projektu

Prace archeologiczne na terenie Góry Zamkowej w Starym Mieście w pobliżu Dąbrówna prowadzone przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego związane były pośrednio z realizacją w latach 2022–2024 grantu Narodowego

Centrum Nauki w ramach programu Opus 21 „Barczewko – historia ogniem pisana. Średniowieczne zaginione miasto i urbanizacja Puszczy Galindzkiej". Problematyka badawcza dotyczy tzw. zaginionych miast, czyli pierwszych lokacji miejskich na terenie Puszczy Galindzkiej, w ramach organizowania się państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Realizując międzynarodowy projekt „Barczewko – warmińskie Pompeje", udowodniono, że „Stare Miasto" za wsią to wzmiankowane w źródłach miasto Wartberg, pierwsza lokacja Wartenberga, czyli późniejszego Barczewa. Odkrycia można uznać za unikatowe, o ponadregionalnej wartości naukowej. Ekspozycja Barczewka prezentowana była w 2019 roku na międzynarodowej wystawie w Magdeburgu obok największych ośrodków miejskich średniowiecznej Europy[2]. O zainteresowaniu tematem świadczą chociażby składy kolejnych ekspedycji przy współudziale studentów i naukowców z Niemiec, Litwy, Danii, USA, Irlandii[3]. Ci wszyscy ludzie niezależnie od swoich fascynacji niedocenianym średniowieczem wyjeżdżają zwykle z bagażem wspaniałych wspomnień związanych z poznawaniem dziejów i zabytków Warmii i Mazur.

Jednym z charakterystycznych sygnałów dawnej lokacji miejskiej jest nazwa zwyczajowa bądź oficjalna. Chodzi o określenie „Alt Stadt", czyli Stare Miasto. Niemieckie *alt* (stary) dodawano często tam, kiedy po relokacji ośrodka w starym miejscu kontynuowano osadnictwo wiejskie lub zachował się relikt pierwszej warowni/lokalizacji. Ten swoisty fenomen oczywisty dla historyków w ostatnich latach stał się regułą potwierdzaną nowymi odkryciami archeologicznymi. Wszystko dzięki możliwościom nowoczesnych technik nieinwazyjnych i zastosowaniu na szeroką skalę obrazowania ALS oraz technik geofizycznych. Tak więc pojawiły się odkrycia Starych Szamotuł w Wielkopolsce, potem Starej Nieszawy pod Toruniem. Od lat historycy biedzili się nad lokalizacją doskonale poświadczonego w źródłach Starego Torunia, od którego zaczął się podbój ziem pruskich przez Zakon Krzyżacki. Znano jednak lokalizację Starego Dzierzgonia i znajdującego się tam monumentalnego założenia obronnego. Podobnie tajemnicą nie była pierwsza lokacja Chełmna, czyli podchełmińskiej wsi o nazwie Starogród. Ostatnie lata przyniosły spektakularne potwierdzenia istnienia tych ośrodków przez archeologię – lokalizacja

2 F. Biermann, Ch. Herrmann, A. Koperkiewicz, *Alt-Wartenburg. Gründung und Untergang einer Lokationsstadt in der Grosse Wildnis*, w: *Faszination Stadt. Die Urbanisierung Europas im Mittelalter und das Magdeburger Recht*, Hg. G. Köster, Ch. Link, Magdeburg: Kulturhistorisches Museum, 2019, s. 274–284.

3 A. Koperkiewicz, *Barczewko – a cemetery of the first settlers in Southern Warmia against the background of medieval inhumation necropolises in Teutonic Prussia*, Archaeologia Historica Polona, 2020, t. 28, s. 199–228; *Anno 1354 Kynstute, Algard …festinant in Wartenberg. O trudnych początkach Barczewa*, w: *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn: Oficyna Wydawnicza Pruthenia; Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2020, s. 185–308: *Zabytki z badań archeologicznych osady w Barczewku*, w: *Sapientia aedificavit sibi domum / Mądrość zbudowała sobie dom… / Wisdom has built her house…*, red. J. Trupinda, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2019, s. 80–87; F. Biermann, Ch. Herrmann, A. Koperkiewicz, E. Ubis, *Burning Alt-Wartenburg. Archaeological evidence for the conflicts between the Teutonic Order and the Grand Duchy of Lithuania from a deserted medieval town near Barczewko (Warmia, Poland)*, Lietuovos Archeologija, t. 45, Vilnius, s. 265–294; A. Koperkiewicz, F. Biermann, Ch. Herrmann, *Alt-Wartenburg / Barczewko – Interdisziplinäre Erforschung einer spätmittelalterlichen Stadtwüstung im Ermland (Nordostpolen)*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters/Bonn, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Jahrgang 44–206, 2016, s. 115–147; A. Koperkiewicz, F. Biermann, Ch. Herrmann, *Alt Wartenburg / Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacje*, Archeologia Hereditas, Prace Instytutu Archeologii UW, Warszawa, s. 49–77.

pierwszego Chełmna w kompleksie obok reliktów zamku w Starogrodzie oraz lokalizacja Starego Torunia przy porcie węglowym w dole rzeki Wisły[4]. O ile relikty wczesnych założeń obronnych manifestowały się w terenie (wały, fosy), o tyle integralnie powiązane z nimi pozostałości wczesnych miejskich układów przestrzennych pozostawały poza zasięgiem rozpoznania archeologicznego, a co za tym idzie poza strefami ochrony konserwatorskiej.

Istotne jest, że po nieudanych lub zarzuconych lokacjach zostaje nie tylko nazwa, lecz zachowany w terenie unikatowy kompleks stanowiska archeologicznego: w przypadku Barczewka góra „Stare Miasto", w przypadku Starego Miasta „Zamkowa Góra". Są to na ogół obiekty kilkuhektarowe z czytelnymi do dziś systemami fortyfikacji. Są nie do przecenienia dla wiedzy o początkach urbanizacji w skali ponadregionalnej. To swoiste kapsuły czasu, w których możemy badać miasto w jego pionierskiej fazie. Dzięki temu widzimy wszystkie mechanizmy miastotwórcze, detale procesu budowy i organizacji układu przestrzennego. Ta nauka ma pierwszorzędne znaczenie również dla współczesnych urbanistów. Archeolodzy dysponują całym spektrum zachowanych artefaktów z epoki tworzących kolekcje referencyjne i chronologiczne fundamenty. Historycy zyskują materialne dowody, stanowiące bezcenne uzupełnienie szczątkowych czasem źródeł pisanych.

Klasycznym przykładem tego fenomenu jest Barczewko, gdzie uwagę zwracało wzniesienie za wsią o tradycyjnej nazwie „Stare Miasto", z którym wiązano pamięć o tragicznych wydarzeniach sprzed wieków i tradycję założenia miasta. Już dawniej, nie znając jeszcze badań archeologicznych w Barczewku, zwracano uwagę, że niezidentyfikowane miasto w Puszczy Galindzkiej wspominane przez kronikarza Piotra z Dusburga to prawdopodobnie lokalizacja Zamkowej Góry w Starym Mieście pod Dąbrównem[5]. Losy tego ośrodka mogły być podobne do Barczewka/Barczewa. Zagładę wiązano z najazdem litewskim na początku XIV wieku, nie ma natomiast konkretnych informacji dotyczących przyczyn i daty relokacji miasta do dzisiejszego Dąbrówna. Oficjalna data założenia Dąbrówna – 1326 rok – wiązana była na ogół z miastem w obecnych granicach. Paradoksalnie, mimo skierowania tam ogromnego zainteresowania naukowego i propagandowego w związku z badaniami „okołogrunwaldzkimi" na grodzisku „Zamkowa Góra" w Starym Mieście, nigdy nie wykonano poważniejszych prac. Poprzestano na stwierdzeniu, że jest to obiekt wczesnośredniowieczny o pruskiej proweniencji. Badania Dąbrówna w latach 70. i 80. XX wieku realizowane przez prof. Tadeusza Kozieł-Poklewskiego dowodnie wykazały, że nie ma tam pozostałości zamku krzyżackiego z XIV/XV wieku. Wskazywany obiekt (pałac Finckensteinów) z pewnością nim nie był. Znaleziono natomiast pozostałości pogorzeliska miasta zniszczonego przez wojska Jagiełły w trakcie

4 Zob. P. Wroniecki, P. Molewski, R. Uziębło, *Revealing the first location of abandoned medieval town Toruń, Poland, with the use of integrated noninvasive research*, Archaeological Prospection, 2021, s. 1–18.

5 G. Białuński, *Wartenberg quomodo reedificatur. O trudnych początkach Barczewa*, w: *Szkice z dziejów Barczewa*, red. G. Białuński, Barczewo: Centrum Kultury i Promocji Gminy w Barczewie, 2014, s. 21–37.

kampanii grunwaldzkiej[6]. Fakt ten i reguła lokalizacji tzw. Starych Miast oraz wszelkie analogie do fenomenu Barczewka skierowały uwagę na stanowisko „Góra Zamkowa" w Starym Mieście, włączając je do badań porównawczych realizowanego projektu naukowego.

Główny cel działań podjętych w Starym Mieście stanowiło wykonanie prac o charakterze nieinwazyjnym, czyli badań geofizycznych i sporządzenie planigrafii rozkładu potencjalnych anomalii geofizycznych o charakterze antropogenicznych struktur reliktowych. Uzupełnieniem była powierzchniowa prospekcja z użyciem detektorów metali. Grodzisko „Stare Miasto" okazało się obiektem całkowicie nierozpoznanym. W świetle pobieżnej choćby analizy dostępnych danych i terenowego oglądu widać, że zarówno granice wpisu do rejestru zabytków, jak i przynależność chronologiczno-kulturową określono całkowicie błędnie.

Przyjęto, że stanowisko jest pierwszą lokalizacją miasta Dąbrówna, bardzo dobrze zachowanym reliktem średniowiecznego założenia fortyfikacyjnego „zamczyska" i „mieściska", a nie jak w ewidencji *dwuczłonowym grodziskiem* o wczesnośredniowiecznej metryce. Analizując opracowany dla stanowiska w latach 90. XX wieku plan warstwicowy i mając do dyspozycji aktualne obrazowanie ALS i numeryczny model terenu, rzeczą oczywistą stało się, że jest to z dużym rozmachem zaplanowana inwestycja według schematu: „gród – podgrodzie – osada" lub, co jest bardziej prawdopodobne, kompleks średniowiecznego założenia według schematu „zamek – podzamcze – miasto". Nie wyklucza się także, biorąc pod uwagę charakter robót ziemnych i specyfikę profilowania terenu, że w części centralnej przymierzano się do wznoszenia nowego zamku.

Obok realizacji celów *stricte* naukowych badania miały za zadanie określić stan zachowania, charakter reliktów, i przede wszystkim ich chronologię. Przy okazji pozyskane dane pomogły poprawnie określić zasięg stanowiska i obszaru, który należałoby otoczyć opieką konserwatorską. Nierozpoznany obiekt narażony był na wyszarpywanie zabytków detektorami metali. Zjawisko to przybrało wymiar prawnie i społecznie akceptowalnego armagedonu i cofa dorobek polskiej archeologii do punktu wyjścia o jakieś 150 lat. Był to więc może ostatni moment inwentaryzacji i zabezpieczenia ruchomego materiału zabytkowego z warstw powierzchniowych. Warto jednocześnie oddać sprawiedliwość zorganizowanym grupom eksploratorskim, które obecnie stanowią często oddolny, regionalny kordon ochrony zabytków[7]. W przypadku pierwszego Dąbrówna to nie nielegalna działalność po-

6 T. Poklewski-Kozieł, *Badania archeologiczne w Dąbrównie w woj. olsztyńskim w roku 1980 i w latach 1988–1995 jako przyczynek do studiów nad rewaloryzacją miasteczka*, w: Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji. Materiały z konferencji Wykno 12–14 XI 1997 r., Nidzica: NRFN Milanówek; Michalska i Partnerzy, 1998, s. 81–94.

7 Prace w terenie odbyły się w dniach 20, 27, 30 marca 2022 oraz 4 i 8 kwietnia 2022 r. Miały charakter spotkań weekendowych, w których uczestniczyli członkowie i wolontariusze Stowarzyszenia Naukowego Pruthenia w Olsztynie, członkowie Stowarzyszenia Historyczno-Poszukiwawczego POGRANICZE oraz reprezentant muzeum w Ostródzie Łukasz Szczepański.

szukiwaczy skarbów stanowiła egzystencjalne zagrożenie, lecz brak świadomości znaczenia miejsca dla dziedzictwa kulturowego państwa przez jego organa administracyjne.

Rys historyczny

Wieś Stare Miasto w gminie Dąbrówno leży na Pojezierzu Mazurskim na obszarze mezoregionu Garbu Lubawskiego. Stanowisko „Zamkowa Góra" znajduje się na północno-zachodnim brzegu jeziora Dąbrowa Mała, rozciągając się na kulminacji polodowcowych utworów na wysokości ok 185–187 m n.p.m. pomiędzy wsią Stare Miasto i jeziorem. Od strony zachodniej znajduje się bezimienne rozlewisko o lustrze wody położone około 10 m wyżej niż jezioro Dąbrowa Mała.

Grodzisko we wsi Stare Miasto znane było lokalnej ludności mazurskiej jako „Zamkowa Góra" (niem. Schlossberg). Przed II wojną teren należał do majątku Stare Miasto. Odwołując się do najstarszej z kronik Dąbrówna, należy przytoczyć kilka informacji, które rzucają nieco światła na związek pomiędzy obiema lokalizacjami[8]. A zatem historycy są zgodni, że genezy samej nazwy Dąbrówno należy upatrywać w określaniu dawnego zamku Gellensburg, który stał przy Starym Mieście. Nazwa miała pochodzić od pruskiego imienia właściciela grodu – Gellensa.

Jedynie na podstawie przypuszczeń zakłada się, że gród oddano Krzyżakom w trakcie walk drugiego powstania pruskiego około 1273 roku. O przejęciu, a nie zniszczeniu grodu miałoby świadczyć zachowanie pruskiej nazwy. Ma ona różne brzmienia: Ilienburg (1316), Ilginburg (1325) i Gilgenburg (od 1500). Polskie Dąbrówno miało mieć związek z nazwami jezior (Dąbrowa Mała i Duża), pomiędzy którymi miasto zlokalizowano. Najstarsze niemieckie brzmienia *Ilien* i *Ilgen* pochodzić miały od pruskiego słowa *ilgis* oznaczającego długi[9]. W świetle dzisiejszej wiedzy, a zwłaszcza w pełni objawionej topografii „Zamkowej Góry" i charakterystycznej wydłużonej formy całego założenia, to pierwotne skojarzenie wydaje się jak najbardziej zasadne.

Benjamin Bock w opisie „grodziska" zawarł jakże oczywiste już wtedy spostrzeżenia, dotyczące etymologii nazwy wsi:

> *Ponieważ wieś nazywa się Stare Miasto, a wiadomo z historii, że wiele zamków i miast zostało założonych przez Zakon niemiecki i zbudowanych zostało na tych miejscach, gdzie pozostawione na starych miejscach lub zbudowane w przyszłości wsie nazywane były później Altstadt, jak np. Stary Toruń, Stary Dzierzgoń i wiele innych.*

8 *Kronika miasta Dąbrówna, zebrana przez Chrystian Beniamina Bocka*, tłum. J. Siedlecka, Dąbrówno: Retman, 2003.

9 G. Michels, *Zur Wirtschaftsentwicklung von Kleinstädten und Flecken im Ordensland und Herzogtum Preussen (bis 1619). Gilgenburg – Hohenstein – Neidenburg – Ortelsburg – Willenberg*, Lüneburg: Verl. Nordostdt. Kulturwerk, 1996, s. 26.

Kronika wspomina też o istnieniu w pobliżu starożytnych kurhanów, stąd też domniemywano, że miejsce funkcjonowało jeszcze przed przybyciem Zakonu Krzyżackiego do Prus[10].

W odróżnieniu od innych relokowanych ośrodków w przypadku Dąbrówna nie istnieje żadna pewna data pozwalająca na dookreślenie czasu i przyczyn zdarzenia. Przyjmuje się, że zamek w Starym Mieście funkcjonował przed 1326 rokiem, kiedy Piotr z Dusburga pisze o założeniu miasta Dąbrówna *civitatem circa castrum Ylienburg* przez Lutera z Brunszwiku. Jedna z hipotetycznych wersji przypisuje zniszczenie pierwszego zamku Litwinom. Mieli to zrobić około 1320 roku w trakcie wyprawy na Galindię i Sasinię pod wodzą bojara Posdroja i Schimolto, paląc również pobliski Leszcz[11].

Pierwszą historycznie potwierdzoną postacią związaną z dąbrówieńskim zamkiem jest rycerz Bering z Meldungen wymieniony w dokumencie z 11 lipca 1316 roku jako zawiadujący domem zakonnym podlegającym komturstwu w Dzierzgoniu. Gdzie był ten dom? Jak przypuszcza Helmut Meye, o wiele bardziej prawdopodobne jest, że dom ów nie znajdował się na miejscu domniemanego zamku w granicach miasta Dąbrówna (pałac Finckensteinów), lecz należał do kategorii „Wildhaus", czyli puszczańskich strażnic chroniących rubieże Wielkiej Puszczy w trakcie intensywnej akcji kolonizacyjnej. Taką więc najlepszą lokalizacją strażnicy na dawnym założeniu pruskiego (sasińskiego) grodu mogła być Zamkowa Góra w Starym Mieście. Tu mieli osiedlić się pierwsi rycerze i pełnić służbę strażniczą[12].

Stare Miasto („Zamkowa Góra"), gmina Dąbrówno, st. I; stan badań

Stanowisko „Zamkowa Góra" w Starym Mieście znane jest w obiegu naukowym od co najmniej 1827 roku i wymieniane w „Geschichte Preussens" Johannesa Voigta[13] (Königsberg 1827–1835). Jak większość obiektów o własnej formie terenowej, głównie grodzisk, zostało ono zinwentaryzowane w trakcie podróży Johannesa Guisego z Torunia. Już wówczas określał on miejsce jako *zamek przy Starym Mieście, albo zamek Gellenburg*[14]. Na przedwojennej mapie Zamkową Górę oznaczono jako Burg, wiążąc z nią wiele lokalnych legend poświadczających, że dla lokalnej ludności Zamkowa Góra była miejscem ważnym[15].

10 Ch. B. Bock, *Chronik der königlichen Preussischen Stadt Gilgenburg, Kreis Osterode (1326–1851)*, gesammelt von G. C. Rosky, Königsberg, 1820, s. 25.
11 Tamże, s. 26.
12 H. Meye, *Geschichte der Stadt Gilgenburg in Ostpreußen. 1326–1926. Zur Feier. 600jähr. Bestehens d. Stadt*, Gilgenburg: Selbstverlag d. Stadt, 1926, s. 7–11; wyd. pol. *Dzieje miasta Dąbrówna w Prusach Wschodnich 1326–1926*, tłum. R. Wolski, Warszawa; Dąbrówno: Mierzwa, 2001.
13 J. Voigt, *Burgenkarte, dem 2. Band der Geschichte Preusens beigegeben Bonigks Zettel-Katalog*, handschriftlich im Prussia Museum.
14 M. J. Guise, *Bleistiftzeichnungen von Ordensbauten, Fahranlagen usw. Mit erläuterungen Vermerken im Prussia Museum Königsberg*: „Zamek Gellenburg". 1926–1928.
15 E. Bork-Jacobi, *Die Schlossfrau. Eine Sage aus Altstadt*, Osteroder Zeitung, 20.06.1964, s. 12–16.

1. Stare Miasto i Zamkowa Góra na mapie z 1933 roku.
Źródło: Topographische Karte 1:25 000 (Meßtischblatt), cz. wsch. (Ostdeutschland) (1870–1945), Archiwum Map Pomorza Gdańskiego.

PREZYDIUM WOJEWÓDZKIEJ RADY NARODOWEJ
w Olsztynie
WYDZIAŁ KULTURY
WOJEWÓDZKI KONSERWATOR ZABYTKÓW

Olsztyn, dnia 29 listopada 196 9 r.
Al. Zwycięstwa 7/9

DECYZJA
o wpisaniu dobra kultury do rejestru zabytków

Na podstawie art. 4 i 14 Ustawy z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz. U. Nr 10/62 poz. 48) i art. 99 Kodeksu Postępowania Administracyjnego wpisano do rejestru zabytków województwa olsztyńskiego.

Grodzisko zw."Zamkową Górą" w miejscowości Stare Miasto, GRN Ilgnowo, pow.ostródzki.

Uzasadnienie:

Położone w odległości około 500m.na wschód od miejscowości Stare Miasto na wysokim zalesionym brzegu jeziora Małe Dąbrówno grodzisko pochodzi z okresu wczesnośredniowiecznego.Grodzisko dwuczłonowe o wrzosowiskowym typie usytuowania obronnych /wały i fosy/. Obszar zabytkowy obejmuje pow. 3,2 ha lasu stanowiącego część oddziału 225 w/g pierwszego obrębu Leśnictwa Ilgnowo, podlegającego administracyjnie Nadleśnictwu Grunwald pow. ostródzki.

Grodzisko stanowi zabytek archeologiczny, posiada wartość naukową i kulturalną.

Zostało wpisane do rejestru zabytków województwa olsztyńskiego pod nr 72 A.-

Decyzja niniejsza na podstawie art. 110 § 1 Kodeksu Postępowania Administracyjnego nabiera mocy rygoru natychmiastowej wykonalności. Od decyzji tej przysługuje odwołanie do Ministra Kultury i Sztuki za pośrednictwem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie w ciągu 14 dni od dnia doręczenia decyzji.

WOJEWÓDZKI KONSERWATOR ZABYTKÓW

Odpisy decyzji otrzymują:
1. Ministerstwo Kultury i Sztuki Zarząd Miasta i Gminy Ilgnowo,
2. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ostródzie,
3. Inż.Konserwator w Ostródzie,
4. Wydz.Bud.Prez.W.R.N. w Ostródzie,
5. Okręgowy Zarząd Lasów Państwowych w Olsztynie,
6. a/a.

2. Decyzja z 29 listopada 1969 roku o wpisie Zamkowej Góry w Starym Mieście do rejestru zabytków. Źródło: Archiwum WUOZ Elbląg.

Tuż po II wojnie światowej kolejnym, ale już zawodowym archeologiem, który wykonał olbrzymią pracę w tym kierunku, był delegat PMA w Warszawie na obszar Warmii i Mazur Jerzy Antoniewicz. Podobnie jak dla Barczewka jeszcze w 1948 roku wykonał szkice i zgromadził dokumentację do ewidencji zabytku, stanowiącą podstawę wpisu do rejestru zabytków w 1969.

Według relacji Antoniewicza wzgórze przy północno-wschodnim krańcu nad jeziorem Dąbrowa Mała miejscowi nazywają Górą Zamkową lub Schlossbergiem. Badacz odnalazł na powierzchni resztki węgli drzewnych i szlaki żelaznej oraz nieliczny materiał ceramiczny. Dwa fragmenty określił mianem wczesnohistoryczne. Regularny zarys fos i rowów potraktował, błędnie chyba, jako pozostałości umocnień z I wojny światowej[16].

W latach 1958–1960 wykonano z inicjatywy Społecznego Komitetu Obchodów Grunwaldzkich w Olsztynie zakrojone na szeroką skalę badania pól grunwaldzkich. Powołano bardzo liczny zespół badaczy różnych dyscyplin z wielu ośrodków w Polsce. Przy okazji rozpoznaniem objęto także stanowiska sąsiednie, które mogły mieć związek z bitwą. Wytypowano siedem miejsc, gdzie prowadzono, jak się wydaje na niewielką skalę, badania powierzchniowe i sondażowe. Jednym z nich było Stare Miasto – grodzisko:

> *Badania powierzchniowe odkryły ceramikę wyłącznie średniowieczną. W jeziorze u stóp grodziska dużo pni dębowych i innych obrobionych, znajdujących się nieraz na znacznej głębokości*[17].

Poważniejsze badania archeologiczne w ramach tej samej akcji wykonał Jan Dąbrowski w 1959 roku na gródku strażniczym w Dąbrównie. Rezultaty tych prac, z uwagi na zniszczenie warstw kulturowych, nie okazały się imponujące. Obiekt datowano „klasycznie", wtłaczając relikty kultury materialnej między historyczne daty 1326 (założenie miasta) i 1410 (spalenie przez wojska Jagiełły). Wyniki badań zdawały się wykluczać związek tego obiektu z potencjalną lokalizacją zamku w Dąbrównie. Ostatnie zdanie opracowania zawierało wszakże istotny postulat badawczy:

> *Gdyby połączyć to z pracami na sąsiednim grodzisku wczesno-historycznym, niewątpliwie uzyskałoby się wyniki ze wszech miar istotny dla historii tego okresu*[18].

Kolejne inicjatywy badawcze aranżowano przy okazji prób rozpoznawania pól grunwaldzkich. Do takich należały prace rozpoczęte w 1980 roku pod

16 J. Antoniewicz, Stare Miasto, gm. Dąbrówno, 1949, mpis, Teczka obiektowa, Archiwum WUOZ w Olsztynie; tenże, Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego na Warmii i Mazurach, Sprawozdania PMA, 1950, t. III, s. 71.

17 R. Odoj, *Badania wykopaliskowe w latach 1958–1960*, Rocznik Olsztyński, 1961, t. IV, nr 6, s. 217; H. Leśniowski, R. Odoj, *Tajemnice grunwaldzkiego pola*, Grunwald: Gazeta Olsztyńska, Olsztyńskie Wydawnictwo Prasowe, 1985, s. 24–25, 52, 54.

18 J. Dąbrowski, *Badania w Dąbrównie*, Rocznik Olsztyński, 1961/1962, t. IV, s. 351.

kierunkiem prof. Andrzeja Nadolskiego, obejmujące również punktowe wykopaliska na terenie miasta Dąbrówna. Zawirowania polityczne lat 80. XX wieku nie sprzyjały kontynuacji programu. Do badań miasta powrócono w latach 1992–1995. Kierował nimi prof. Tadeusz Poklewski-Koziełł. Dziś moglibyśmy nazwać je pracami interdyscyplinarnymi. W rezultacie prof. Poklewski dość autorytatywnie stwierdził:

> *Nie było zatem i nie ma w Dąbrównie ani szczątków obronnego zamku krzyżackiego, ani nawet miejsca na zamek*[19].

Informacja ta nie przebiła się jednak do szerszego grona zainteresowanych. W opracowaniach dotyczących zamków krzyżackich dalej pokutuje sąd, że jest nim pałac Finckensteinów w Dąbrównie[20]. Zadziwiające jednak, że tak wybitny naukowiec jak prof. Tadeusz Poklewski-Koziełł w swoich pracach dotyczących Dąbrówna i problematyki zamku w żaden sposób nie odnosił się do monumentalnej Góry Zamkowej w Starym Mieście, gdzie już choćby sama nazwa obliguje do powiązania tych miejsc. Czyni to wszakże znacznie wcześniej w swojej „Historii Dąbrówna" Helmuth Meye, rozważając lokalizację budowli typu Wildhaus właśnie na Zamkowej Górze, ale później wspominając także, iż w 1572 roku wspominane są relikty zamkowej piwnicy[21].

W 1996 roku sporządzono plan warstwicowy stanowiska na potrzeby ewidencji konserwatorskiej. Geodeta wykonał pomiary „z zapasem" i mapa ewidentnie wskazuje na kontynuację sztucznej formy profilowania terenu. Pomimo tego faktu nie zweryfikowano wówczas granicy wpisu do rejestru. Badania AZP w 1998 roku nie wniosły większych uzupełnień do wiedzy o obiekcie[22].

W związku z przygotowywaniem publikacji o założeniach obronnych ziemi ostródzkiej stanowisko w Starym Mieście lustrowali w 2002 roku Adam Mackiewicz i Mirosław Hoffmann. Potwierdzili jedynie wstępowanie na powierzchni majdanu głównego członu założenia drobnych fragmentów ceramiki średniowiecznej[23].

W literaturze przedmiotu utrwaliło się też przekonanie, że „grodzisko" w Starym Mieście jest pozostałością grodu prehistorycznego adaptowanego przez Zakon Krzyżacki. O ile znajdowano na powierzchni skromne ilości średnio-

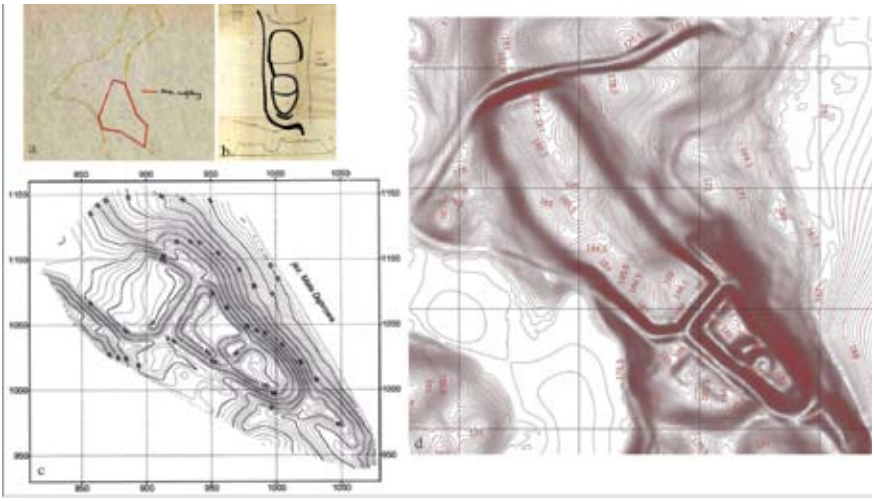
19 T. Poklewski-Koziełł, *Badania archeologiczne w Dąbrównie…*, dz. cyt., s. 87.

20 Zob. B. Schmidt, *Das Deutschordenshaus Gilgenburg*, Vereinigung zur Erhaltung Deutscher Burgen, 1921, s. 6; M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Dąbrówno/Gilgenburg, powiat Ostróda, komturstwo Ostróda*, w: *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*, Olsztyn: Studio Wydawnicze Arta Mirosław Garniec, 2006, s. 97–101; P. Strzyż, *Badania archeologiczne Dąbrówna. Dąbrówno 1410*, w: Grunwald 1410. Materiały z sesji popularnonaukowej z okazji obchodów 600-lecia bitwy pod Grunwaldem, Sulejów, 23 kwietnia 2010 r., Sulejów: s.n., 2010, s. 103–109; Ch. Herrmann, *Dąbrówno (Gilgenburg)*, w: *Zamki w państwie krzyżackim w Prusach. Kompendium zamków krzyżackich i biskupich*, tłum. I. Brzostowska, Olsztyn: Artes; Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2019, s. 177.

21 H. Meye, *Geschichte der Stadt Gilgenburg…*, dz. cyt., s. 7–15.

22 J. Michalski, KESA, Stare Miasto „Góra Zamkowa", Archiwum WUOZ Olsztyn.

23 M. J. Hoffmann, A. Mackiewicz, *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego*, Ostróda: Muzeum, 2004, s. 20–21, ryc. XXXI: 8.

3. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra"; a) wyrys do mapki geodezyjnej załącznika decyzji o wpisie do rejestru zabytków; b) szkic stanowiska J. Antoniewicza z 1948 roku będący podstawą wytyczenia obszaru chronionego; c) mapa warstwicowa stanowiska zlecona przez WUOZ w 1996 roku, autorstwa J. Błaszczaka. Źródło: Archiwum WUOZ Elbląg; d) opracowanie mapy warstwicowej stanowiska na podstawie NMT, P. Wroniecki, 2022.

wiecznej ceramiki, to brakowało całkowicie jakichkolwiek materiałów wcześniejszych na potwierdzenie tej tezy.

W rezultacie można stwierdzić, że miejsce jest całkowicie niedocenione, jeśli idzie o walory historyczne, całkowicie nierozpoznane, niebadane nawet sondażowo. Ponadto granice wpisu do rejestru utworzono sztucznie, w oparciu jedynie o widoczne przekształcenia związane z profilowaniem skarp i kopaniem fos. Nie uwzględniono topografii, gdzie nawet bez szczegółowej analizy mapy warstwicowej czytelny jest „wał" logicznie zamykający od zachodu (tuż przy drodze do wsi Stare Miasta) cały kompleks. Trzecim pozostającym poza ochrona prawną elementem kompleksu jest płaskowyż/platforma na przedłużeniu linii założenia obronnego „Ilgenburga", czyli długiego grodu.

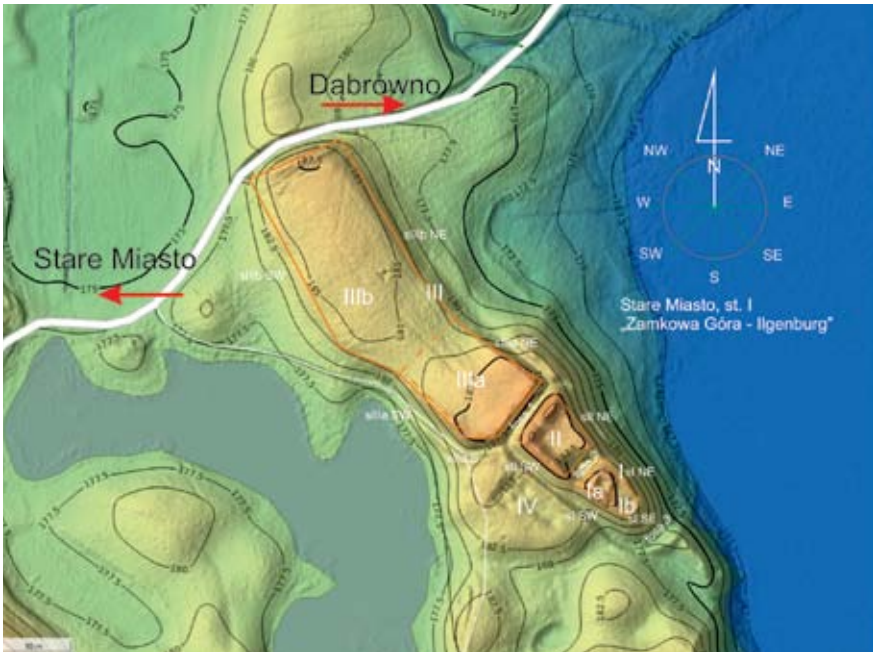
Z uwagi na to, że większa część kompleksu (działka 7/3) znajduje się na terenach leśnych, otoczonych szczególną formą ochrony jako „ekosystem referencyjny", na powierzchni nigdy nie prowadzono żadnej działalności związanej z gospodarką leśną. Bardzo nieliczne fragmenty ceramiki znajdowano jedynie w wykrotach i kretowiskach.

Badania rozpoznawcze 2022–2023

Wczesną wiosną 2022 roku kilkakrotnie wizytowano stanowisko, a 1 marca 2022 wykonano oględziny z udziałem przedstawiciela WUOZ Elbląg oraz Nadleśnictwa Samin. Celem spotkania było uzgodnienia warunków porządkowania obszaru w związku z licznymi zniszczeniami po huraganach i uszkodzeniami struktury reliktowej. Wiatrołomy w wielu miejscach naruszyły wały

i poczyniły spore szkody w strukturze nawarstwień reliktowych, głównie w obrębie „gródka" i „podgrodzia". Prace powierzchniowe wykonano na przełomie marca i kwietnia[24]. Na ich podstawie opracowano wytyczne dla właściciela terenu (Lasy Państwowe, Nadleśnictwo Olsztynek, Leśnictwo Samin) dotyczące opieki nad zabytkiem i zasad jego użytkowania. Paradoksem pozostaje fakt, że obecność zabytku archeologicznego wpłynęła na włączenie terenu do ściśle chronionej strefy ekosystemów referencyjnych. To jednak powoduje, że Lasy mają związane ręce, jeśli idzie o możliwość prowadzenia tu racjonalnej gospodarki i usuwania na przykład wiatrołomów niszczących zabytek.

Kompleks „Zamkowa Góra" jest w rzeczywistości założeniem trójczłonowym, przy czym część południowo-wschodnia i centralna są silnie przekształcone szeroko zakrojonymi robotami ziemnymi fortyfikującymi obiekt.

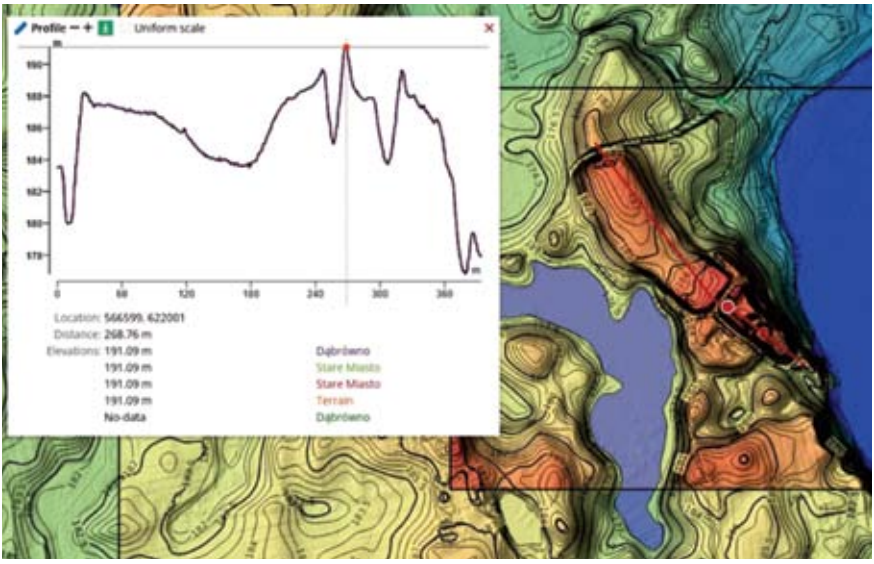

4. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra". Schemat oznaczeń poszczególnych członów: człon I – gród na stożku/wieża/„zamek"; człon II – podgrodzie/„przedzamcze"; człon III – osada/„miasto"; człon IV – ? (obszar przekształcony antropogenicznie, powiązany z założeniem obronnym); sI NE – stok członu I północno-wschodni. SCALGO. Oprac. Arkadiusz Koperkiewicz.

Pierwsza część założenia (I) to położony od strony południowej domniemany „gródek na stożku/zamek" (Ia). Czytelny jest wał otwarty od strony południowo-wschodniej, o średnicy około 12 m i powierzchni około 290 m^2. Poza wałem w kierunku południowo-wschodnim teren opada, tworząc niewielką

24 Prace w terenie w 2022 r. miały charakter spotkań weekendowych, w których uczestniczyli członkowie i wolontariusze Stowarzyszenia Naukowego Pruthenia w Olsztynie, członkowie Stowarzyszenia Historyczno-Poszukiwawczego POGRANICZE oraz reprezentant Muzeum w Ostródzie Łukasz Szczepański.

platformę o powierzchni około 313 m^2 (Ib). Druga część „podgrodzie/przedzamcze" (II) ma regularną formę zbliżoną do trapezu o powierzchni 820 m^2. Od strony północno-wschodniej powierzchnię zamyka wał o wysokości 4 m z centralnym obniżeniem, „bramą". Jest to jednocześnie najwyższy punkt założenia, którego korona znajduje się na wysokości 191 m n.p.m.

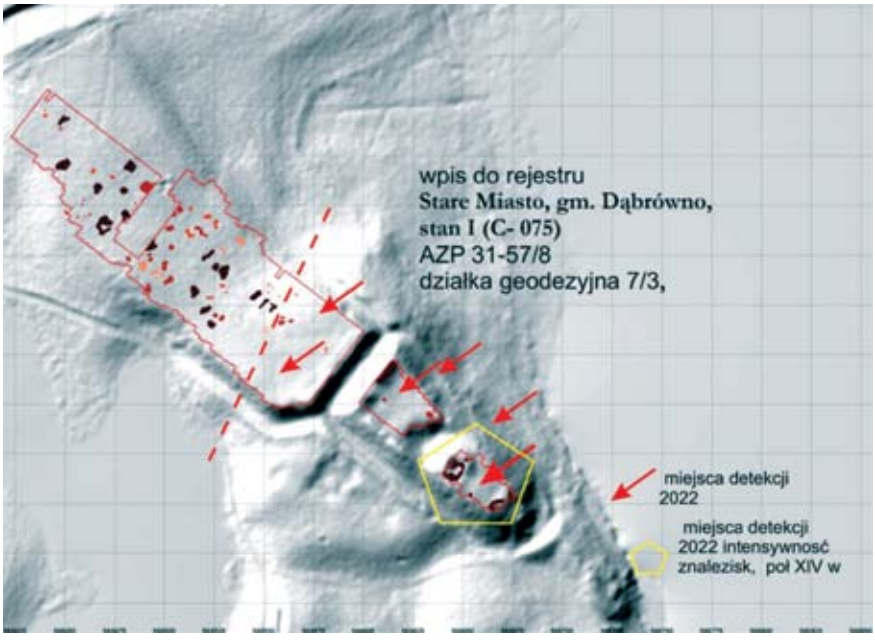
5. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra". Przekrój wzdłużny formy terenowej z kulminacją na wale II członu kompleksu. SCALGO. Oprac. Arkadiusz Koperkiewicz.

Nieco niższy wał zamyka również teren od południowego wschodu. Pomiędzy członem I a II znajduje się głębokie na mniej więcej 5 m zapadlisko, które z nieco wyżej położonymi krawędziami od północnego wschodu i południowego zachodu odcinają centralną część założenia od członu I („fosa 2"). Człon I i II tworzą formę zbliżoną do trójkąta, z centralną osią o długości 110 m na linii północny zachód–południowy wschód. Obie części ufortyfikowanego założenia otoczone są przekopami/fosami od strony północno-zachodniej, południowo-zachodniej i południowo-wschodniej. Od strony północno-wschodniej linie wałów są mniej wypiętrzone i słabiej czytelne w terenie, a cała część północno-wschodnia tworzy stok opadający stromo w kierunku położonego o 20 m niżej lustra wody jeziora Dąbrowa Mała. Trzecią częścią założenia („osada/miasto") jest obniżenie tworzące rodzaj prostokątnej, nieco zdeformowanej platformy o długości 230 i szerokości około 60 m. Część południowo-wschodnia (IIIa) ma wyprofilowane z trzech stron stoki o łącznej długości 170 m. Od strony południowej narożnik czworoboku ścięty jest na długości około 20 m. Całość to plan prostokąta o wymiarach ok 60 x 50 m (około 0,3 ha). Człon IIIa oddziela od członu IIIb łagodne obniżenie o głębokości mniej więcej 1 m. Od strony północno-zachodniej formę terenową zamyka niewielki „nasyp" (?), ze stromym zboczem w kierunku wąwozu, w którym biegnie droga dojazdowa do wsi

i na stanowisko. Człon IIIa również otaczają z trzech stron fosy. Powierzchnia całkowita III części założenia wynosi 1,46 ha. Cała forma sprawia wrażenie niedokończonej. Większą część tego obszaru pokrywa las liściasty i iglasty, jedynie północna część członu III pozostaje wolna od drzew, ale jest zakrzaczona, porośnięta leszczyną i głogiem:

człon Ia – „gródek/zamek" – 292 m^2, Ib – 313 m^2;
powierzchnia całkowita – 2227 m^2;
człon II – 821 m^2;
człon III – 1,466 ha, w tym człon IIIa 0,3 ha.

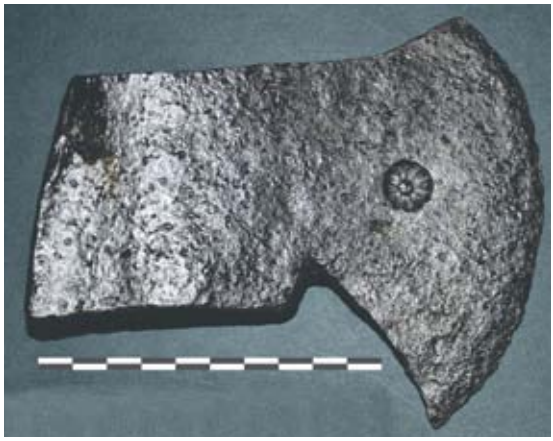
Powierzchnię terenu oczyszczono z luźno porozrzucanych gałęzi, tak aby umożliwić badania geofizyczne. W trakcie wykonywania prac porządkowych prowadzono prospekcję terenu z użyciem detektorów metali, koncentrując rozpoznanie na pierwszych dwóch członach założenia obronnego, w granicach wałów.

6. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra". Widok stanowiska na obrazowaniu ALS z zaznaczeniem obszaru prospekcji powierzchniowej, w 2022. Oprac. Arkadiusz Koperkiewicz.

Znaleziono tu m.in. duży grot (?) bełtu kuszy wbity w południowo-zachodnią część wałów, sprzączkę żelazną oraz kilka fragmentów żelaznych nożyków. Bardzo liczny materiał zabytkowy przyniosła prospekcja wschodnich stoków pierwszego członu/„gródka"[25]. Były to przedmioty tkwiące do głębokości 20 cm w próchnicy leśnej, lokalizowane u podstawy wałów gródka oraz na stromym stoku od strony jeziora (północny wschód). Wśród zabytków

25 Prospekcja Artur „Saper" Troncik, Grzegorz „Ostry" Chojnowski.

7. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra". Siekiera średniowieczna ze stemplem znaleziona na powierzchni majdanu podzamcza, człon II. Fot. Arkadiusz Koperkiewicz.

zidentyfikowano m.in. jelec miecza, okucie pochwy noża, siekierę żelazną ze stemplem, groty bełtów kuszy, klamry szkutnicze, klucze do kłódek cylindrycznych, podwójne haczyki, podkowy i ich fragmenty, wrzeciądze, elementy wędzideł i hufnale (jeden egzemplarz o długości około 30 cm). Najciekawszym znaleziskiem było żelazne zgrzebło końskie o bardzo dobrych analogiach w materiałach średniowiecznych. Podobnie jak pozostałe przedmioty mieściło się w chronologii około połowy XIV wieku.

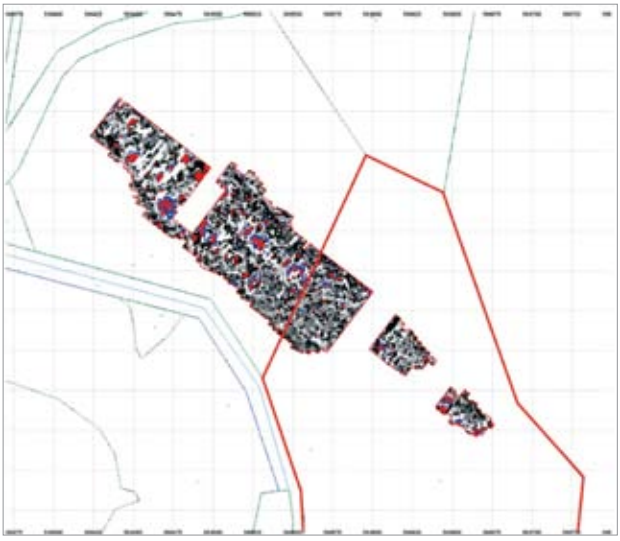

8. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra". Wybór zabytków z badań powierzchniowych i prospekcji detektorystycznej w 2022 roku. Rys. Helena Michel.

Ponadto odnaleziono 145 różnej wielkości kutych gwoździ żelaznych średniowiecznych oraz 45 żelaznych przedmiotów nieokreślonych, a między tym wszystkim jedynie 7 fragmentów ceramiki średniowiecznej. Zabytki poddano konserwacji w Pracowni Konserwacji Instytutu Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego. Efekty kilku dni pracy wskazywały na olbrzymi potencjał miejsca i niedocenioną wartość naukową stanowiska. Charakter i specyfika znalezisk, dobre analogie z innych stanowisk (m.in. Barczewka) pozwalały już na tym etapie datować je na połowę XIV wieku. Koncentracja bardzo dużej liczby przedmiotów żelaznych znajdowała się wokół wału gródka i na stokach wschodnich pierwszego członu założenia, gdzie najpewniej stała podpiwniczona wieża o bliskiej analogii do gródka w Plemiętach.

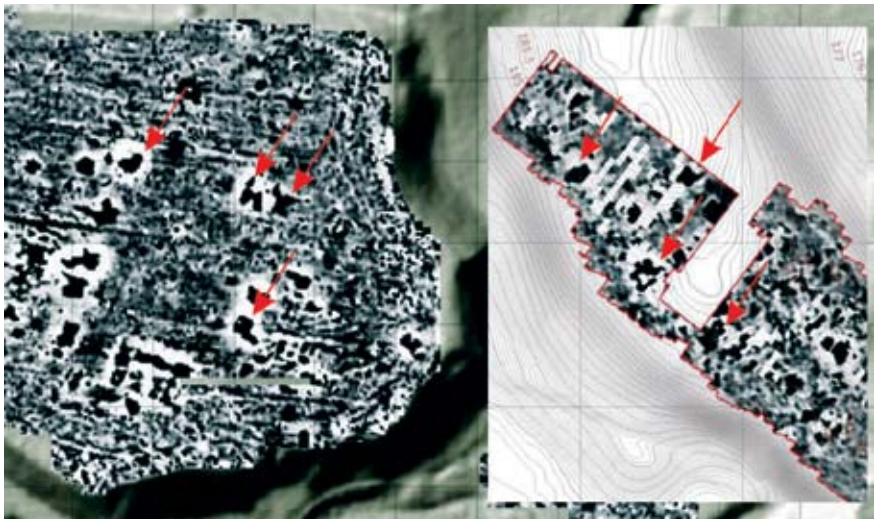
Głównym zadaniem było wykonanie nieinwazyjnych badań geofizycznych. Obszar prac wyznaczono na podstawie danych ALS, obejmując łącznie powierzchnię około 1,25 ha, przy próbkowaniu 1 m x 0,25 m. Dane przestrzenne i pomiarowe opracowano oraz zintegrowano w środowisku GIS. Wyniki prospekcji oraz ich interpretację przedstawiono w formie wizualizacji graficznych i w oparciu o procedury badawcze i metodykę wzorowaną na wytycznych Historic England (Geophysical Survey In Archaeological Field Evaluation) oraz Archaeological Data Service (Archaeological Data Service/Digital Antiquity, Guide to Good Practice)[26].

Wyniki nieinwazyjnej prospekcji Zamkowej Góry można uznać za obiecujące z uwagi na liczne magnetyczne anomalie różnego rodzaju, które z bardzo dużym prawdopodobieństwem świadczą o obecności licznych reliktów archeologicznych na analizowanych obszarach.

9. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra".
Mapa anomalii geofizycznych z zaznaczonym czerwoną linią obszarem działki 7/3 – granicą wpisu do rejestru zabytków, 2022.
Oprac. P. Wroniecki.

26 P. Wroniecki, Nieinwazyjne badania archeologiczne metodą magnetyczną Barczewko, gm. Barczewo, pow. olsztyński, Dąbrówno gm. loco, pow. ostródzki, mpis, 2022.

10. Barczewko, stanowisko II, „Stare Miasto" (po lewej), Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra" (po prawej). Porównanie specyfiki anomalii geofizycznych: zbliżone formy i wielkości dipoli magnetycznych. Oprac. P. Wroniecki, Arkadiusz Koperkiewicz.

Warto zauważyć, że nie odnotowano miejsc, gdzie anomalie ustępują, można zatem przypuszczać, że jakakolwiek umowna granica tego stanowiska archeologicznego nie została uchwycona. Na obszarze północnym możliwe było wytypowanie znacznej serii anomalii magnetycznych do weryfikacji terenowej, które na obecnym etapie mogą być wstępnie interpretowane jako pozostałości działań ludzkich z przeszłości – niektóre o charakterze osadniczym. Część tych anomalii jest uderzająco podobna do reliktów piwnic zachowanych na stanowisku w Barczewku. Są to struktury o wymiarach około 5 x 5 m z charakterystycznym wypustem korytarza zejścia do piwnicy. Oznaczać to może, że pod powierzchnią gruntu mamy zachowane relikty zabudowy i tysiące zabytków ruchomych charakterystycznych dla średniowiecznego mieściska.

W 2023 roku badania archeologiczne kontynuowano w formie sondaży przecinających wały „podgrodzia" oraz „gródka". W pierwszym przypadku uchwycono resztki drewnianych konstrukcji. Na terenie „gródka" natrafiono zgodnie z przewidywaniem na relikty dużej spalonej budowli o wymiarach około 7 x 7 m. W partiach stropowych odnaleziono liczne fragmenty ceramiki średniowiecznej, natomiast w nasypach wału „gródka" znajdowano ceramikę wczesnośredniowieczną. W reliktach spalonej konstrukcji na samej górze znaleziono srebrny brakteat z połowy XIV wieku. W części północnej, na przeoranej powierzchni pozostającej poza wpisem do rejestru członkowie Towarzystwa Naukowego Pruthenia znajdowali liczny ruchomy materiał zabytkowy związany z osadnictwem średniowiecznym, a także relikty zabudowy (spalenizna, węgle, szlaka żelazna, fragmenty cegieł gotyckich, ceramika, przedmioty żelazne), co zgodnie z obowiązującym prawem zgłoszono do WKZ w Elblągu.

11. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra". Przekrój wału północnego członu II z reliktami konstrukcji, 2023. Fot. Arkadiusz Koperkiewicz.

W czerwcu 2023 roku wykonano badania jeziora w bezpośrednim sąsiedztwie stanowiska oraz szerokiej strefie jego północno-wschodniego brzegu. Obejmowały one zastosowanie skanera bocznego oraz prospekcję podwodną z detektorem metali. Wynik prospekcji był jednoznacznie negatywny, a tym samym nie potwierdzono informacji Romualda Odoja o zalegających tam reliktach[27].

Podsumowanie wyników prac

Na podstawie uzyskanych wyników prospekcji powierzchniowej i wyników badań nieinwazyjnych można wyciągnąć następujące wnioski:

1. Stanowisko 1. „Góra Zamkowa" w Starym Mieście koło Dąbrówna jest miejscem integralnie związanym z historią i początkami miasta Dąbrówno. To przypuszczalnie pierwsze miejsce lokacji puszczańskiej strażnicy typu „Wildhaus", być może na reliktach wcześniejszego grodu pruskiego i jednocześnie pierwszego ośrodka protomiejskiego, którego istnienie poświadcza nazwa miejscowości.
2. Opierając się na wynikach prac prof. Tadeusza Poklewskiego-Koziełł, wykluczających istnienie zamku krzyżackiego na terenie obecnego miasta Dąbrówno, należy zakładać, że zamek Dabrówno/Gilgenburg znajdował się w miejscu „Zamkowej Góry", o czym świadczy nie tylko etymologia nazwy w powiązaniu z nazwą wsi Stare Miasto, ale także skala robót ziemnych wykonanych wokół obiektu. Nie jest wykluczone, że człon IIIa to skutek prac zmierzających do budowy w tym miejscu murowanego zamku właściwego.

27 Prace wykonane przez Piotra Prajsa, SAJ Warszawa.

3. Powierzchnia stanowiska jest dość równomiernie i obficie wysycona zabytkami (ponad 250 sztuk z niewielkiej powierzchni w ciągu 4 dni badań terenowych), głównie fragmentami przedmiotów żelaznych. Największe ich natężenie występuje w rejonie wałów pierwszego członu „gródka" i na stokach od strony wschodniej.
4) Główne strefy anomalii geofizycznych to:
– wnętrze kolistego wału gródka (piwnica budynku wieżowego/warsztat kowalski);
– linia równoległa do wałów podgrodzia, część północno-zachodnia (bruk kamienny/licowanie wałów);
– strefa na wypłaszczeniu, „majdanie" trzeciego członu założenia osady/mieściska, układające się w dwóch rzędach anomalia (relikty piwnic zabudowy szkieletowej).
5. Z uwagi na znalezisko monety z połowy XIV wieku, a także licznych fragmentów ceramiki średniowiecznej zaawansowanej technologicznie należy zakładać, że miejsce to funkcjonowało długo po 1320 roku, niewykluczone że równolegle do nowego ośrodka miejskiego na terenie dzisiejszego Dąbrówna.
6. Brakuje odpowiedzi na pytanie, kiedy ośrodek upadł. Z całą pewnością mógł funkcjonować jeszcze w drugiej połowie XIV wieku, a to oznacza, że założenie mogło być świadkiem wydarzeń związanych z bitwą grunwaldzką, o ile to nie one były przyczyną jego zniszczenia.

Główną przyczyną wyznaczenia strefy ochrony stanowiska archeologicznego na działce 7/3 obręb Stare Miasto, gm. Dąbrówno była lokalizacja założenia obronnego domniemanego grodziska pruskiego oraz średniowiecznego trójczłonowego założenia obronnego „Yilgenburg" z początku XIV wieku o własnej formie z systemem fos i wałów, wpisanego do rejestru zabytków pod numerem C-075. Powłoka leśna skutecznie chroni stanowisko, ale stanowi jednocześnie zagrożenie dla struktur reliktowych. System korzeniowy

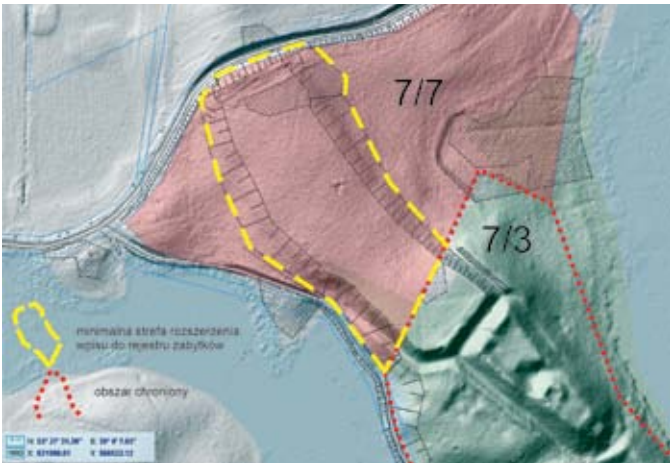

12. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra". Człon I założenia obronnego „gródek na stożku/zamek", wykroty po wiatrołomach na reliktach wałów od strony północno-zachodniej, 2022. Fot. Arkadiusz Koperkiewicz.

narusza zachowane konstrukcje wałów, co jest szczególnie destrukcyjne w trakcie huraganów. Obecnie jednak, ze względu na brak ochrony prawnej, najbardziej zagrożony zniszczeniem, parcelacją lub zabudową jest teren pierwszej lokacji miasta.

W związku z tym jako priorytetowe można wskazać następujące działania:

1. Na działce 7/3 w ramach gospodarki leśnej powinno się systematycznie usuwać z powierzchni stanowiska połamane gałęzie i tzw. leżaninę, wycinać uschnięte drzewa (głównie posusz świerkowy), usuwać wiatrołomy, sukcesywnie wycinać krzaki leszczyny oraz dokonywać selekcji drzew stanowiących zagrożenie dla reliktu, co ograniczy ryzyko niszczenia wałów i powstawania wykrotów.
2. Na działce 7/7 powinny zostać pilnie wykonane uzupełniające badania geofizyczne i sondażowe w miejscach zalegających na powierzchni reliktów i na podstawie wytypowanej anomalii. Działka w obrębie granic „mieściska" nie powinna być dzielona na mniejsze parcele. Podejmowane potencjalnie w przyszłości naukowe badania tego miejsca powinny mieć charakter kompleksowy i interdyscyplinarny. Niedopuszczalna jest tzw. forma nadzoru archeologicznego prowadzona bez spójnego programu badań, w różnym czasie, na przypadkowych obszarach i przez różnych zleceniodawców i wykonawców. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego zapis o przeznaczeniu tego terenu pod zabudowę rekreacyjną powinien zostać zmieniony. Miejsce jako szczególnie ważne dla miasta Dąbrówna, dziedzictwa kulturowego regionu i państwa polskiego powinno być otoczone szczególną opieką.
3. Wpis do rejestru zabytków powinien zostać pilnie rozszerzony o teren „mieściska" na prywatnej działce nr 7/7. Wokół stanowiska I „Zamkowa Góra" należy ustanowić obszar ochrony konserwatorskiej uwzględniający trójczłonowość założenia, a dotychczasową granicę wpisu do rejestru zaktualizować, opierając na współczesnych mapach.

13. Stare Miasto, stanowisko I, „Zamkowa Góra". Obszar stanowiska chroniony prawem na terenie Lasów Państwowych, dz. nr 7/3 (po prawej) i minimalny zakres proponowanej strefy rozszerzenia wpisu do rejestru zabytków na działce prywatnej 7/7.

Wnioski

W pierwszej fazie zasiedlenia tego terenu przez Krzyżaków pod koniec XIII wieku wykorzystano zapewne znajdujące się w południowo-wschodniej części umocnienia grodziska pruskiego. O przedkrzyżackiej metryce założenia świadczą przekazy źródłowe i ceramika wczesnośredniowieczna znajdowana w wałach „gródka". Zakon rozbudował obiekt, wznosząc wieżę/strażnicę i otaczając ją drewniano-ziemnymi fortyfikacjami. Od północy, pozostająca poza wpisem do rejestru zabytków działka 7/7, obejmuje trzecią część założenia. Jest to z dużym prawdopodobieństwem „przyzamkowa osada", a wcześniej pierwsza lokacja Dąbrówna. Wskazuje na to częściowo uchwycony charakter anomalii geofizycznych oraz intensywność występowania na powierzchni zabytków średniowiecznych. Skala robót ziemnych i forma regularnego profilowania skarp, a jednocześnie strefa wolna od reliktów zabudowy, dają podstawy do wznoszenia właściwego zamku murowanego. Nie wiadomo, co było przyczyną relokacji miasta i kiedy to nastąpiło. Chronologia początków i końca istnienia ośrodka jest ciągle nieznana. Z dużym prawdopodobieństwem „Zamkowa Góra" w Starym Mieście i przylegająca do niej osada (pierwsze miasto) mogły funkcjonować w czasach kampanii grunwaldzkiej, dzieląc los nowego miasta Dąbrówno (w dzisiejszej lokalizacji).

Analogie Zamkowej Góry w Starym Mieście koło Dąbrówna i góry Stare Miasto w Barczewku są uderzające. Nie chodzi tylko o konteksty historyczne. Podobieństwa dotyczą również sposobu wykorzystania formy terenowej. Fortyfikacje Starego Miasta są bardziej rozbudowane i kompleksowe. W obu przypadkach założenie nie zostało ukończone, a miasto rozwinęło się w innym miejscu. W obu przypadkach pozostały nienaruszone przez 700 lat relikty pierwszego założenia wraz z niezakłóconą wokół przyrodą. W obu przypadkach tereny wokół zostały przeznaczone pod zabudowę.

Obecnie, w rzeczywistości pokowidowej, intensywność działań deweloperskich przypomina puszczański boom osadniczy z czasów średniowiecza. Jest to ostatni dzwonek, by ratować takie miejsca jak Barczewko czy Dąbrówno. Posługujemy się chętnie hasłami współczesnej nowomowy: ekologia, tereny zielone, zrównoważony rozwój, czysta woda, czyste powietrze etc., skazując jednocześnie na zniszczenie całe areały już nie tylko abstrakcyjnie brzmiących „krajobrazów kulturowych", ale stanowisk archeologicznych o fundamentalnym znaczeniu dla dziejów regionu. Dzieje się to paradoksalnie w czasach rozkwitu technologii umożliwiających nieinwazyjne prospekcje, olbrzymiego zainteresowania przeszłością, intensywnej działalności regionalistów i youtuberowych popularyzatorów historii, często przy braku świadomości i bałaganie administracyjnym. Nie chodzi tu o źle pojęty i urastający do rangi doktryny religijnej ekologizm. Miejsca, które niegdyś stanowiły atrakcyjne tereny osadnicze m.in. ze względu na strategiczne znaczenie wody, pozostają takimi nadal. To powoduje, że pierwsze miasta rozrzucone gdzieś w Puszczy

Galindzkiej mogą wkrótce zniknąć w dżungli deweloperskiej. Samorządy cieszą się, że budżet zasilono kolejnym zastrzykiem finansowym z prywatyzowanych terenów przeznaczonych na turystykę i rekreację. Wrogiem numer jeden postępu cywilizacyjnego staje się cofnięty do wieków ciemnych archeolog. A przecież to tak jakbyśmy wyprzedawali pamiątki po przodkach i własne metryki urodzeń.

Pierwsze lokacje miejskie (jak Barczewko, Dąbrówno/Stare Miasto), obiekty historyczne o własnej formie terenowej i w naturalnej otulinie krajobrazowej to niedoceniony kapitał. Są to obszary, które winny być bezwzględnie otoczone ochroną prawną jako miejsca o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego państwa polskiego. Dają wiedzę o początkach urbanizacji Europy Środkowo-Wschodniej i mają pierwszorzędne znaczenie dla nauki. Dla małych społeczności to atut promocyjny i prorozwojowy dający duże możliwości pozyskiwania środków na zielone aranżacje muzeów w otwartej przestrzeni i rozwój ekologicznej turystyki (a nie nadjeziornych „budgalowów"). Wraz z zachowanym krajobrazem kulturowym są to ostatnie relikty świata, który otworzył drogę naszej cywilizacyjnej przynależności. Jej zręby tworzyła chrześcijańska kultura średniowiecznej Europy.

Arkadiusz Koperkiewicz

***Arkadiusz Koperkiewicz**, dr, archeolog, absolwent Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Od 2007 roku adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego. Mieszkaniec Warmii i Mazur zaangażowany w wiele realizacji konserwatorsko-badawczych i archeologicznych w regionie, także w ramach projektów międzynarodowych, jak np. Olsztyn, Bezławki, Barczewko.*